

Александар Наумов

Универзитет Ка' Фоскари Венеција

Међународни центар за православне студије, Ниш

anaumow@unive.it

МОДЕЛИ ВИЗАНТИЈСКО-СЛОВЕНСКИХ КЊИЖЕВНИХ ВЕЗА

Апстракт

Предавање у најопштијим цртама представља панораму византијско-словенских књижевних веза на целој територији Slavia Orthodoxa. У првом делу се говори о хронологији тих веза од мисије Кирила и Методија до Московског царства, у другом је покушај да се проследи одређене карактеристике поетике, а тачније теолошке основе стваралачких подухвата, наиме „молитвомислије“ и богослужбено-библијски модел мишљења и понашања.

Кључне речи

Rex Bizantino-Slava, Slavia Orthodoxa, старословенска књижевност, микрокултуре, поетика старе књижевности

Питање византијско-словенских књижевних веза сигурно спада у најважније у палеославистици, али исто тако је важно и за византинистику, а и за проучавање европске културе у целини. Покушаћемо у том предавању да дамо обзир тих веза у два плана – хронологије и поетике. Наравно, ово је само бегли нацрт проблематике, пре истраживачки програм него анализа или резултати.

Први - хронолошки - план јесте у неку руку водораван, он обухвата дугачки период од почетка старословенске писмености до формирања модерних књижевности словенских православних народа, али се може условно продужити чак до нашег доба. Територијално ради се о огромном пространству делова Европе и Азије, а и Африке; обично се примењује за њега назив византијско- словенски свет, Rex Bizantino-Slava, мада се тако ставља на други план грузинско и румунско учешће у тој културној заједници. На том простору током векова су постојале разне државе, моно- и поликултурне, разне Цркве, и током времена мењала се унутрашња ситуација појединих саставних геополитичких елемената, али и окружење тог света, па зато се стигло до трансформација изнутра и под спољашним утицајем.

Други план је, рецимо, вертикални, на њему могу се проследити одређене карактеристике поетике и функција књижевних врста и дела. Али и овај план није статичан, лако се види

динамика књижевно-историјског развитка појединих форми, развитка везаног пре за стилске но за функционалне промене.

Хронотопија византијско-словенских књижевних веза

Улога византијске културе за Словене није везана за њен основни језик (тојест грчки), нити за државноправни идеали империје, већ за православље. Може се чак рећи да се та улога појављује упркос византијском обличју те културе, јер се заснива на јединству вере. У ствари генерална карактеристика тих односа и веза скоро да није могућа, јер се ради о динамичном сажителству у духовном простору, а ту динамику можемо да осетимо, кад, например, свестранно проценимо мит Цариграда у словенском митском памћењу или када проследимо словенско присуство на Атону.

У принципу није активан тај који утиче, али тај који прима утицај, он тражи све оно што је потребно за целостну слику властите културе. Везе, нарочито књижевне, никад нису биле предмет неке политике или преднамерене акције, већ су резултат контаката на средњем и ниском нивоу у оквиру локалних микромодела. У већини случајева утицај византијске културе на словенску није непосредан, а је везан за већ постојећа дела саздана у центрима симбиозе. Таквих центара где су у непосредном додиру радили Византијци и Грци са Словенима у историји наше старе културе нема много: мисија Ћирила и Методија, Плиска и Преслав у IX-X веку, Света Гора током векова, Синај пре свега у XIV веку, Света земља за поједине ходочаснике, двор кијевских грчких митрополита до XIV в., Виљњус и Острошка академија на Волинији у XVI, програм исправљивања књига у Москви (Максим Грк, Лихуди), Кијев у XVI и XVII веку, Венеција у XVI и XVIII в., Молдавија у XVIII в. (Пајсије Величковски) и ваљда неке друге.

Локални микромодели

Питање локалних микромодела или микрокултура¹ јесте актуелно не само за подручје Православног словенства, али и за целу гркојезичку културу Византије и грчких манастира у

¹ Н. Birnbaum, *Местные и хронологические разновидности древнерусской культуры и их внутренние и внешние связи*, [in:] *From Los Angeles to Kiev. Papers on the Occasion of the Ninth International Congress of Slavists, Kiev, September 1983*, Columbus 1983, с. 17–64; исти, *Микрокультуры Древней Руси и их международные связи (Опыт определения местных разновидностей одной культурно-семиотической модели восточно-европейского средневековья)*, [y:] *American Contributions to the Ninth International Congress of Slavists*, vol. II: *Literature, Poetics, History*, Columbus 1983, с. 53–68; А. А. Турилов, *Судьба древнейших славянских литературных памятников в средневековых национально-региональных традициях*, [y:] исти, *Slavia Cyrillomethodiana. Источниковедение истории и культуры южных славян и Древней Руси*, Москва 2010, с. 18–38.

Европи, Азији и Африки. У последним годинама се опет активизирала дискусија око преких веза словенске и сиријске писмене традиције (Солунска легенда, Крим), не губе важности и стара питања око постанка глагољице... Говорећи о том аспекту обично се заустављамо на утицајима појединих центара: улога Цариграда (Велика црква, Студијски манастир, Фанар), улога Атоса (симболична порука преп. Антонија Печерског у Кијевској лаври, српска књижевност „у знаку Свете Горе“, исихазам и неоисихазам, Новый Афон на Кавказу), улога Солуна, Епира; али говоримо и о значењу грчких емиграната (Венеција, Острог на Волинији, Москва) и о провинцијоналним утицајима (Асеманијево или Мирослављево јеванђеље). Исти проблеми могу бити посматрани преко проучавања словенске дијаспоре: Словени на Светој гори, на Синају, у Палестини, Венецији, Молдавији. Таквих појединих микрокултура има изузетно много, мада само у једном делу долазило је до непосредног контакта Словена са Византијом. И тако на северу имамо микромоделе - кијевски, новгородски, североисточно-руски, тврски и др., затим: западноруски, југозападно-руски (бјелоруски, украински, карпатски); овде спада и чешка Сазава; на југу – српски (зетски, поморски, босански и др.), бугарски (трновски, видински), старомакедонски (охридски), добруцански, угровлахијски, молдавски... Критеријуми идентификације појединих локалних микромодела су различити, зависе од предмета изучавања, одабраног материјала, примењене методологије и идејног става истраживача, али најчешће се примењује правописни и лексикални критеријум, ређе тематски или стилски. Можемо да говоримо о синхронизацији дијакхроније, о својеврсном „згушћавању“ (конденсацији) процеса.

Преглед модела

1. Ћирило и Методије: мисионарски модел

Кључни проблеми: Језик, дар речи. Преводи, теорија превода. Богослужење: источно, литургија св. Петра и др. Библија. Фрајзинга, Моравска и Панонија - Византија – Запад. Италогрци. Глагољашаи.

2. Прво Бугарско и Самуилово царство: неофитски модел

Кључни проблеми: Тражење самосталности: језик, обред. Питање континуитета. Однос према Византији, Риму и Моравској. Преводи као примање византијског модела. Оригинално стваралаштво. Вера у партнерски положај Словена (и Протобугара) према Грцима, есхатолошко убеђење о посебној мисији намењеној „пошљедним временима“. Библиотеке.

3. Византијско ропство балканских Словена у X-XII веку: модел духовног поседа

Кључни проблеми: судар двеју писмености, фолклоризација књижевности, т.зв. апокрифи, јереси. Охридски култ Свете Браће и ученика. Пут према северним Словенима.

4. Кијев, Новгород Велики, Галич, Виљњус – модел духовне паланке

Кључни проблеми: дихотомија византијске и староруске културе, Кијевска Рус пре 1240. Специфика Новгорода као републике пре московске владавине и Галича-Волиније између Истока и Запада. Православна култура у Пољско-литванској држави.

5. Златно доба старе српске књижевности – модел поверења у поузданост туђег, домаће неодвојиво од туђег

Кључни проблеми: византинизација и херметизација српске културе

6. „У знаку Свете Горе“ (Богдановић) – модел повратка старог у новом руху

Кључни проблеми: српски исихазам. Значај Дечанског манастира за повезивање са Светом Гором. Антилатинска дела. Однос према Бугарској. Оци синаити.

7. Модел потцењивања сопствених вредности

Кључни проблеми: комплекс мање вредности, (Константин Филозоф Костенечки), „тананост јелинска или сиријска или јеврејска“ према „дебљини“ језика наших родних „незналица“,

8. Поствизантијско доба

а. у Турској империји – модел борбе за физички опстанак

Кључни проблеми: разилажење локалних модела, хеленизација, Пећка патријаршија, чување континуитета, значај сакралног памћења

б. у земљама у владавини Латина (Венеција, Аустрија, Пољско-литванска земља) – модел борбе за спас душе и очување верске чистоће

Кључни проблеми: сеобе у знаку наде и разочарања, акомодација, страх од асимилације, ослоњавање на стару балканску традицију. Благочестије као основна етичка и друштвена категорија.

в. у Московској држави – модел самопоузданости (званична култура) и модел самопожртвовања (старовери).

Кључни проблеми: компликовани односи Цркве и државе, свештенства и царства. Култура између Европе и Азије, синхронно посматрање дијакроније (савремени Грци као Византијци). Реформе. Стороверчески модел. Кијевски утицаји и промена модела званичне културе. Однос према осталим православним Словенима.

Поетика у *Slavia Orthodoxa*

По садржини и по облицима православни Словени прате разноврсне остварења византијске књижевности, како у целини тако и у поједним врстама. Више смо предложили једну хронолошку и топографску класификацију, сада морамо скренути пажњу на поетику и функцију врста и дела. Словенска православна књижевност је била формирана по узору, „по угледању“ на византијску писменост као целину. Без обзира на то, што је свака Црква, свака земља, регијон или школа имају своје особине и црте одређене самосталности (у развоју, тематици, избору јунака, у језику, правопису, лексиси, у друштвеним, политичким и богослужбеним функцијама), оне чине целину и као старословенска књижевност, и као словенско-византијска духовност. Старословенска књижевност, одвојена од византијске због властитог језика и опадања књижевног билингвизма код Словена, имала је на целој територији заједнички корпус текстова, хришћанских, а после специфично православних. Та целина носи разне називе и предмет је различитих дискусија и разматрања. Основни циљ њеног постојања јесте (о)чување традиције и стварање могућности да се очувано благо искористи, понови и евентуално обнови. Зато су у праву руски стручњаци који до старог појма 'литература посредница' (Д.С. Лихачов) додају да је ова култура и 'хранитељница' и 'наследница' (А.А. Турилов). На Западу дискусија о природи, статусу и функцијама те целине спада у најважније теме. Постоји овећи број термина, који су грађени на основи термина 'Slavia' са додатком разних опредељења (општа: *illirica, cyrillo-methodiana, christiana, graeco-latina, heterodoxa* и бинарна: *latina, romana, occidentalis* према *graeca/byzantina, slavo-ecclesiastica, slavonica, orthodoxa, orientalis*) или 'Pax' или 'Orbis' са додацима, понекад се спомиње 'Commonwealth' Д. Обољенског, 'Byzance après Byzance' Н. Јорге, понекад се предлажу нови термини као 'cyrillianitas' у функцији опозиције термину 'latinitas' (А.В. Миколајчак) и др. А има и метафоричких термина, као 'две славе Цркве' из говора Григорија Цамблака у Костанци или врло познате 'двеју плућа' Вјачеслава Иванова преузете Иваном Павлом II. Осим слависта у дискусију се укључују и политолози и културолози.²

² R. Picchio, *A proposito della Slavia ortodossa e della comunità linguistica slava ecclesiastica*, "Ricerche Slavistiche" XI, 1963, с. 105-127. Д.С. Лихачев, *Несколько замечаний по поводу статьи Риккардо Пиккио*, ТОДРЛ XVII, 1961, с. 675-678; R. Picchio, *Letteratura della Slavia ortodossa (IX-XVIII sec.)*, Bari 1991; Н.И. Толстой, *К вопросу о древнеславянском языке как общем литературном языке южных и восточных славян*, „Вопросы языкознания” 1961, 1, с. 52-66; S. Gracioti, *Le due Slavie: problemi di terminologia e problemi di idee*, „Ricerche Slavistiche”, XLV-XLVI (1998-1999), с. 5-84; K. Stantchev, *Questioni di terminologia, problemi di metodo. A proposito di alcune recenti pubblicazioni di Filologia slava*, [in:] *Gli studi slavistici in Italia oggi*. A cura di R. De Giorgi, S. Garzonio, G. Ziffer, Udine 2007, с. 345-361; M. Garzaniti, *Slavia latina e Slavia ortodossa. Per un'interpretazione della civiltà slava nell'Europa medievale*, „Studi Slavistici” IV (2007), с. 29-64; M. Clementi, *Questioni terminologiche e*

Нажалост у центру интересовања европске палеославистике остаје та – уствари непродуктивна – дихотомија словенског Истока и Запада, а доста су занемарена питања естетике и поетике, специјално у односу на православну традицију, иако је било доста покушаја у Србији, Бугарској и Русији (Д. Богдановић, Ћ. Трифуновић, К. Станчев, Д.С. Лихачов, В.В. Бычков, С.С. Аверинцев и други). Са доста потешкоћа наука о старој књижевности ослобађа се марксистичког и либералног безбожног посматрања и све чешће узима у обзир природни за њу теолошки контекст. Св. о. Јустин (Поповић) је увео изузетан термин 'молитвомислије' „као најбољи метод целосног и радосног познања“³. Томе морамо додати богослужење као центар културе целог тог ареала и времена, јер оно спаја естетику, етику и гносеологију, а у исто доба земаљско чини небесним, телесно – духовним, а материјално - идеалним. Ово *молитвомислије* и богослужбено-библијски модел мишљења, понашања и стваралаштва одређују основни карактер духовне културне активности православног човека и у највећој мери показују зашто и како постоје тако дубоке и скоро непреодоливе разлике између источне и западне словенске културе.

Исток живи и твори у вечној садашњости, она служи очувању традиције, јер је главни задатак духовне културе да сачува свет у оваквом стању у којем је створен. Зато у центру свих горепомнутих културних модела се налази црквени човек и пуно сагласије његова живота и стваралаштва као служења Богу, Цркви и људима. Дидактизам уметности, њен униформизам базирају на генетском родству и на заједничким принципима аксиологије.

Врло је незгодно прилагати нашој старој књижевности античку, западну или нову терминологију. Можемо се потрудити да искористимо (чак и *mutatis mutandis*) стару терминологију, која је најближа природи стваралашких и рецептивних процеса византијско-словенске културе. Мислим на називе песнопенија који дају тачну карактеристику појединих дела са вредновањем. Ти називи су: самогласни, самоподобни и подобни. Самогласни (*idiómelon*) то је самостална химна која не служи другим песмама као узор и прототип. Самоподобни (*autómelon*) не служи се другим песмама а сам постаје узор другим –

metodologiche: la Slavia eterodossa i proče, „România Orientale” XVII (2004), s. 13–27; A. Naumow, *Jedność procesu historycznoliterackiego starszych literatur słowiańskich*, [y:] Zmierzch Herdera. *Filologiczne podstawy slawistyki*, уред. J. Baluch, A. Pająk, Opole 2010, с. 133–145. Зањимљиве су и синтезе: *История литератур западных и южных славян*, в 3 т., т. I: *От истоков до середины XVIII века*, Москва 1997, <<http://www.booksgid.com/other/31167-istorija-literatur-zapadnykh-i-juzhnykh.html>>; *Славянский мир между Римом и Константинополем*, Москва 2004; *Lo spazio letterario del Medioevo*, [коло] 3. *Le culture circostanti*, [том] III. *Le culture slave*, уред. М. Capaldo, Roma 2006.

³ *Велики требник*, прев. Ј. Сп. Поповић (1958), Призрен 1993, с. XV.

подобнима. Подобни чине серију на почетку које стоји самоподобни. Исти тип односа имамо између ирмоса и тропара и у неким другим случајевима интертекстуалних веза.

Нормално да су поједине православне културе одраз локалног културног, друштвеног и духовног амбијента, свака предлаже непоновиву интерпретацију националне историје, али свака од њих добија пуноћу једино у оквиру целовите византијске цивилизације и њеног основног облика - црквеног живота који рађа, негује и храни књижевност и уметност. А црквена књижевност и уметност у есхатолошкој перспективи представља напор сваког православног човека да испољи своју веру у Бога, у Његову милост и љубав у нади да ће се скоро испунити Његов неизрециви Предвечни Савет о спасењу света.